

NAILƏ İBRAHİMOVA*

SEMANTİK ÜSULLA YARANAN TEXNİKİ TERMİNLƏR

Məqalədə semantik üsulla formalaşan texniki terminlərdən bəhs edilir. Terminlərin semantik üsulla formalaşmasının terminologiyanın müxtəlif sahələrini əhatə etdiyi və bu terminlərin elm və texnikada geniş istifadə olunduğu qeyd edilir. Semantik üsulla əmələ gələn terminlər dildə ancaq lazım gəldikdə, lazım olan terminləri başqa üsullarla formalaşdırmaq mümkün olmadığı işlədilir.

Açar sözlər: semantik üsul, texniki terminlər, alınma söz, söz yaradıcılığı

Giriş

Cəmiyyət inkişaf etdikcə sözlər və onların mənaları da inkişaf edir. Yəni, dildə yeni anlayışla əlaqədar sözlərin və terminlərin də sayı artır, bəzən həmin sözün bu və ya digər mənası üzərinə yeniləri əlavə edilir. Bununla əlaqədar, dildə müxtəlif əşyaların oxşar əlamətlərini bildiren eyni səs kompleksindən ibarət sözlər yaranır. Söz ilkin mənasını saxlamaqla, başqa mənalar da bildirir. Məsələn, ingilis dili mənşəli *blok* sözü dilimizdə bir neçə mənada işlənir; 1) ağır şeyləri qaldırmaq üçün sadə maşın mexanizmi və onun fırlanma diskindən (çarxdan) ibarət hissəsi; 2) özü bir sıra element və hissələrdən ibarət olan qurğusunun və s. ayrı-ayrı hissələri; 3) betondan iri kərpiclər şəklində hazırlanan süni tikinti daşı; 4) böyük binalarda mənzillər qrupu.

Əsas təhlil

Dildə işlənən bu və ya başqa bir sözün mənası müxtəlif şəraitdə və müxtəlif zaman kəsiyində dəyişikliyə uğrayır. Bu və ya digər əşyanın müəyyən münasibətdə hər hansı bir cisim zümrəsinə daxil olmasından asılı olaraq, həmin cismi ifadə edən sözün mənası da dəyişə bilər. Belə halda söz öz məzmununu dəyişir və mücərrədləşdirilmiş əlamətlərdən birini aydınlaşdırır. Dildə müəyyən hadisələrlə bağlı yeni söz və terminlər yaranır, bəzi sözlər arxaikləşir. Bir müddətdən sonra isə arxaikləşmiş söz və terminlər yenidən fəallaşmağa başlayır. Məsələn, müasir dövrümüzü götürək. Keçən əsrin əvvəllərində, yəni 1922-ci ildə SSRİ təşkil olunana qədər həm rus, həm də Azərbaycan dilində *gimnaziya, lisey, polis, kollec, seminariya* və s. bu kimi sözlər işlədilmişdir. Sonralar isə, yəni Sovet hökuməti qurulduqdan sonra həmin sözlər tədricən dildən çıxmağa başladı, yeni cəmiyyətlə, yeni quruluşla bağlı söz və terminlər meydana gəldi. Məsələn, sosializm, kommunizm, kolxoz, sovxoz, komsomol, pioner, milis və s.

XX əsrin 90-cı illərindən sonra Azərbaycan Respublikası milli müstəqilliyini əldə etdi. Müstəqil respublikamızın müstəqil dövlət dili də bərpa olundu. Yuxarıda sadaladığımız arxaik sözlər yenidən dilimizdə intişar tapdı və hal-hazırda da işlədilməkdədir.

Texniki sahədə də belədir. Vaxtilə insanlar torpağı kənd təsərrüfatı alətləri olan xış, cüt, kotan və s. ilə əkilib-becərdikləri halda, sonralar onları əvəz edən traktor, kombayn və s. istifadə edildi. Əl əməyinin çoxunu hazırda texniki vasitələr yerinə yetirir.

Dilin lüğət tərkibindəki dəyişikliklər təkcə yeni sözlərin meydana gəlməsi və köhnəlmiş sözlərin qeyri-fəallığından ibarət deyildir. Bəzi hallarda sözlər bir sıra amillərin təsiri nəticəsində öz mənalarını genişləndirir və bunun nəticəsində lüğət tərkibi zənginləşir.

A.Qurbanov sözün mənasında baş verən dəyişikliklərin özünü iki şəkildə göstərdiyini qeyd edir: “Birincisi, söz öz əvvəlki mənasından tamamilə ayrılıb yeni məna kəsb edir. İkincisi, söz öz əvvəlki mənasından yalnız qismən ayrılır, bu proses dilçilikdə iki cür təsnif olunur: məntiqi təsnif, psixoloji təsnif” [2, s. 281].

Müəllif sonra göstərir ki, məntiqi bölgü daha geniş yayılmışdır. Məntiqi təsnifə görə sözün mənasının dəyişməsi üç cür olur: mənənin genişlənməsi, mənənin daralması, mənənin məcazi mənada işlədilməsi [2, s. 281].

D.S.Lotte elmi-texniki terminlərdən bəhs edərkən yazır ki, adi söz elmi-texniki terminə çevrilən zaman, həmin terminlər müəyyən sistemdə müəyyən məna kəsb edir. Yəni bu cür sözün ilkin mənasına yeni bir məna əlavə olunur [7, s. 38].

“Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında semantik dəyişikliklərin üç növü göstərilir: 1) məna genişlənməsi, 2) məna daralması, 3) məna köçürülməsi [3, s. 126]. Müəlliflər hər bir məna haqqında ayrı-ayrılıqda geniş bəhs etmişlər.

Semantik üsul həmişə termin yaradıcılığında fəal olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, morfoloji və sintaktik üsul onu üstələmişdir. Semantik üsulun məhsuldarlığı azalsa da, hazırda o, öz aktuallığını itirməmişdi. Müasir dövrdə hər hansı bir dil olursa-olsun həmin dilin terminologiyasında sözlərin mənasının dəyişdirilməsi üsulu geniş tətbiq edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində *açar* sözünü götürək. Bu söz dilimizdə ümumişlək söz

kimi məişətdə çox işlədilir və adətən də, qıfıla salıb, açıb-bağlamaq üçün dəmirdən düzəldilmiş alət kimi anlaşılır. Lakin bu söz müxtəlif sahələrdə termin-sözə keçir. Belə ki, texniki termin kimi, qayka və boltları bağlamaq üçün alət, elektrotexnikada və fizikada elektrik cərəyanını açıb-bağlamaq üçün alət, musiqidə not sətirlərinin əvvəlində notların mənasını müəyyən edən işarə və s. kimi mənalarda da işlədilir.

L.A. Bulaxovski yazır ki, semantik söz yaradıcılığı deyildikdə sözlərin mənasının dəyişməsi nəticəsində yeni vahidlərin meydana gəlməsi nəzərdə tutulur. [6, s.27]. Dildə semantik üsulla yaranan terminlər, əsasən aşağıdakı hallarda özünü büruzə verir: a) hər hansı məişət sözlərinin terminləşməsi; b) sözün mənasının xüsusişləməsi; c) sözün mənasının genişlənməsi, yəni məcazi mənalar hesabına sözlərin dəyişməsi.

Məişət sözlərinin terminləşməsi dedikdə dildəki ümumişlək sözlərdən onların söz tərkibini saxlamaq sərti ilə termin kimi istifadə olunması nəzərdə tutulur. Bu cür sözlər terminə çevrildikdə terminologiyanın müəyyən sistemində yeni mənə kəsb edir. Nümunələrə diqqət yetirək. Müasir ingilis dilində *gin (cin)* sözü mövcuddur. Bu söz kulinariyada içki növünü bildirir: ingilis arağıdır. Texniki terminologiyada isə xüsusi terminoloji mənə kəsb etmişdir. Belə ki, bu söz texniki termin kimi *pambığı çiyiddən ayıran, pambıq təmizləyən maşın* mənasında işlənir. Həmin termin Azərbaycan dilinin terminologiyasında da öz əksini tapmışdır. Doğrudur, vaxtilə dilimizdə ümumişlək olan *cin* sözünün əvəzinə hazırda çiyid təmizləyən işlədilir. Amma *cin* sözünü işlətdikdə ən çox nağıllarda olan əfsanə

bir varlıq yada düşür. Həmin söz ingiliscə - rusca lüğətdə aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

*gin*¹ [dʒɪn] n. джин, водка.

*Gin*² I n. 1) джин (хлопко очистительная машина), 2) подъемная лебедк ворот; 3) западня силок.

*Gin*² II v. 1) очищать хлопок; 2) ловить в западню [4, s. 316].

İngiliscə-Azərbaycanca lüğətdə isə həmin söz aşağıdakı kimi tərcümə edilib verilmişdir:

*gin*¹[dʒɪn] n. I cin (ingilis arağı).

Gin [dʒɪn] n. II 1) bucurqad (ağırlıq qaldıran mexanizm); 2) arx; 3) quyu çarxı, dolama çarxı; 4) cotton ~ pambığı çiyiddən ayıran maşın.

*Gin*² [dʒɪn] v. 1) tələ ilə /torla/ duzaqla tutma; 2) pambığı maşınla çiyiddən ayırmaq [1, s. 650].

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən *cin (gin)* sözü dilimizdə texniki termin kimi yalnız bir mənada, ingilis dilinin özündə isə bir çox mənalarda işlənir. Odur ki, belə söz v ya terminləri iki cür qruplaşdırmaq olar: birincisi, məhdud dairədə işlənən terminlər, ikincisi, geniş mənə kəsb edən söz və terminlər. Bunu nəzərə alıb semantikasına görə fərqlənən və mənə çalarları yaradan ingilis dili mənşəli bəzi sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərini araşdıraraq:

Bunker - kənd təsərrüfatı sahəsində işlənən bu terminin mənası, demək olar ki, adi vətəndaşa belə aydındır. Mühəribədən sonra dilimizə daxil olmuş bu terminin bir çox törəmələri vardır və onun söz birləşmələri tərkibində işlənməsinin şahidiyik. *Bunker* termini, əsasən, dilimizə iki mənada işlənir:

1) kombaynın bir hissəsi yeşik şəklində olub, içərisində dən saxlanılır və oradan dən xüsusi dəliklər vasitəsilə kisələrə tökülür. Bu termin həmin mənada pambıqyığan maşınlarda işlənir, belə ki, pambıq böyük kisə ilə dəstələnərək, xüsusi maşınlarla doldurulur.

2) istehsalatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən də gəmidə içərisində səpələnən materialları saxlamaq üçün xüsusi qurğular olan yeşik kimi işlənir.

Bu texniki terminin aşağıdakı törəmələri dilimizdə dərin kök salmışdır: *bunkerləmə, bunkerləmək, bunkerləşmə, bunkerləşmək, bunkerləşdirmə, bunkerləşdirmək, bunkerçi, bunkerçilik, bunkerçi qız, bunkerdə işləyən fəhlə* və s.

Bunker sözü ingilis dilinin lüğət tərkibində isə aşağıdakı mənalarda işlənir:

Bunker [ˈbʌŋkə] n. 1) dən. kömür anbarı (gəmidə) ash ~ küllük; 2) bunker, silos quyusu; 3) iri yeşik /sandiç, daqqal/; 4.hərb. bunker, /uzunmüddətli atəş açmaq üçün tikili/ qurğu.

Bufer (buffer) - bu termin dilimizdə iki mənada işlənir:

1) texniki termin kimi dəmiryol vaqonlarında, parovozda, topda və s. təkanın gücünü azaltmaq üçün yaylı mexanizm.

2) məcazi mənada işlədilir: iki vuruşan tərəf arasında qalan dövlət.

İngilis dilində isə bir neçə mənə kəsb edir. Birinci mənada eynən dilimizdə olduğu kimi işlədilir. İkinci mənada *axmaq/sarsaq/, səy qoca (kişi)*. Üçüncü mənada *bufer rolunu oynamaq, bufer vəzifəsi daşımaq*.

Derrick (derrick) - bu termin Azərbaycan dilində yalnız bir mənada – *yük qaldıran kran növü*, ingilis dilində isə *buruq vışkası* mənasında işlənir.

Ekonomayzer (economizer) – termin iki mənadan ibarətdir: 1) qənaətcil adam; 2) tex. Buxar qazanlarında suyu və ya havanı qızdıran və yanacağa qənaət etməyə imkan verən qurğu.

Dilimizdə yalnız texniki termin bildiren mənə formalaşmışdır.

Hone (houn) - Azərbaycan dilində bir mənada – cila növü kimi formalaşmışdır. İngilis dilində isə bir

neçə mənada işlənilir:

*hone*¹ [houn] n. 1) bütöv, bülöv daşı; 2) tex. xon (cila bülövü), cilalama başlığı;

*hone*² [houn] v. 1) itiləmək; 2) cilalamaq [1, s. 754].

Heder (header). Bu söz dilimizdə kənd təsərrüfatı termini kimi iki mənada işlənir. 1) kombaynın biçici aparatı; 2) biçin maşını.

Həmin sözün Anglo-russkiy politexniceskiy slovarь luğətində isə səkkiz mənası göstərilmişdir:

header (xeder). 1) головная часть; 2) водяная камера; водяной коллектор (водотрубного котла); водосборник; 3) высадочная машина; 4) мет. Питатель митниковой системы; 5) тычок (в каменной кладке); 6) стр. Ригель; 7) проход-ческий шит; врубовая машина, 8) с.х. хедер [4, s. 258].

Forsunka. Dilimizdə *buxar qazanlarının odluğuna, mühərriklərin silindrinə maye və ya qaz halında yanacaq vermək üçün cihaz* mənasında işlədilir.

Bu sözün Rusско-английский политехнический словарь kitabında aşağıdakı mənaları (həm sözün özü, həm də söz birləşməsi şəklində) verilmişdir:

forsunka 1) (для двигателей внутреннего сгорания) injector, (buel) nozzle, atomizer, jet; 2) (для печных и топливных агрегатов) burner, atomizer.

~ вихревая ~ swirl injector, swirl nozzle; ~ вторичного впрыска – postinjector; двухканальная ~ dual – orifice nozzle; двухкомпонентная ~ doublet injector; двухступенчатая ~ two-stage injector; мазутная ~ fuel nozzle, fuel atomizer; механическая ~ mechanical atomizing burner; нефтяная ~ oil atomizer, oil burner və s. [4, s.265].

Nəticə

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində ingilis dilindən alınma texniki terminlərin xeyli hissəsi semantik üsulla yaranmışdır. Bu üsulla əmələ gələn terminlərdə, əsasən, məfhumlar arasındakı forma, funksiya, keyfiyyət oxşarlığı nəzərə alınır. Burada ən çox konkretlik və uyğamlıq, dəqiqlik ön planda durur.

ƏDƏBİYYAT

1. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı, Qismət, 2003, 1696 s.
2. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 400s.
3. Verdiyeva Z., Ağayev F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, 306 s.
4. Anglo-russkiy politexniceskiy slovarь. M., Russk. Yazyk, 1979, 688с.
5. Anglo-russkiy slovarь. M., Russk. Yazyk, 1975, 831 с.
6. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. М., Учпедгиз, 1953, 177с.
7. Лоте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М., АН СССР, 1961, 158с.

* *Bakı Dövlət Universiteti*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail:ibrahimovanaila13@gmail.com

Naila İbrahimova

TECHNICAL TERMS FORMED BY THE SEMANTIC METHOD

The article deals with technical terms formed by the semantic method. It is noted that the formation of terms by the semantic method covers various areas of terminology, and these terms are widely used in science and technology. The terms formed by the semantic method are used in the language only when needed, when it is not possible to form the necessary terms by other methods.

Keywords: *semantic method, technical terms, borrowed word, word creation*

Наиля Ибрагимова

ТЕХНИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ, СФОРМИРОВАННЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИМ МЕТОДОМ

В статье рассматриваются технические термины, сформированные семантическим методом. Отмечается, что терминообразование семантическим методом охватывает различные области терминологии и эти термины широко используются в науке и технике. Термины, созданные семантическим методом, используются в языке только при необходимости, когда другими методами создать необходимые термины не представляется возможным.

Ключевые слова: *семантический метод, технические термины, заимствованное слово, словотворчество.*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 18.02.2024

Son daxilolma tarixi:06.03.2024